

NA OBRANU OSAMELÝCH BEŽCOV

Ladislav KVASZ

Predkladaná stať je reakciou na článok J. Peregrina *Proč Wittgenstein opustil traktátovskú teóriu jazyka, a proč bychom jej měli následovat* [3]. Keďže už niekoľko rokov pracujem na rozvíjaní epistemologickej koncepcie inšpirovanej traktátovskou teóriou jazyka ([1] a [2]), so zvedavosťou som siahol po Peregrinovom článku. Čakal som, že sa stretnem s argumentmi, ktoré mi pomôžu získať kritický odstup od vlastnej práce. Bohužiaľ, nestalo sa. Peregrin pojal svoju stať nie ako argumentáciu *proti* traktátovskej koncepcii jazyka, ale ako verbovanie *v prospech* pozícií neskorého Wittgensteina. Napriek tomu sa však v jeho stati objavili určité kliše v nazeraní na *Traktát*, ktoré vyžadujú komentár

1. O krištáľovej priehľadnosti vzťahu jazyka a sveta v Traktáte

Zarážajúca je už hneď prvá veta Peregrinového článku: „*Krištáľovo priehľadná vízia vzťahu medzi jazykom a svetom, ktorú Ludwig Wittgenstein vykreslil vo svojom Traktáte, nemohla nechvátiť tých analytických filozofov, ktorí milujú dokonalosť viac než život*“. Z tohto hľadiska Wittgensteinov prechod od traktátovskej koncepcie jazyka k teórii jazykových hier pôsobí ako prechod od naivnej vízie, zjednodušujúcej komplexnosť vzťahu jazyka a sveta, k zrelej pozícii. zohľadňujúcej túto komplexnosť. Každý, kto zotrváva v blízkosti traktátovskej pozície, potom získava biľag naivnej duše, neschopnej prijať veci také, aké sú. Odmietanie nasledovať Wittgensteina sa tak javí ako neschopnosť vymaniť sa z ilúzie krištáľovej priehľadnosti.

Nie je jasné, na čom zakladá Peregrin tézu o krištáľovej priehľadnosti traktátovského vzťahu medzi jazykom a svetom. Myslím, že po vzniku kvantovej mechaniky nikto vzťah jazyka a sveta za krištáľovo priehľadný pokladať nemôže. Stačí spomenúť Bohovu štatistickú interpretáciu vlnovej funkcie (1926), Heisenbergov princíp neurčitosti (1927) či Bohrov princíp komplementarity (1928), čo sú základné princípy, pomocou ktorých sa interpretuje vzťah jazyka kvantovej mechaniky k svetu kvantových javov. Tento vzťah je všetko iné len nie krištáľovo priehľadný. Samozrejme, tieto objavy sa udiali niekoľko rokov po uverejnení *Traktátu*, ale Wittgenstein akoby predtým udalosti v kvantovej mechanike a predložil koncepciu jazyka, ktorá je v dobrej zhode s „duchom“ kvantovej mechaniky. Preto podľa mňa platí priamy opak toho, čo píše Peregrin. Hlavná príťažlivosť traktátovskej koncepcie jazyka je práve v tom, že vystihuje viaceré aspekty fungovania jazykov s nepriehľadným vzťahom medzi jazykom a svetom, okrem iných aj jazyka kvantovej mechaniky. Samozrejme, pre filozofov, ktorých záujem sa sústreďuje na otázky obyčajného jazyka, a ktorí iba príležitostne a bez technických detailov diskutujú vybrané problémy filozofie vedy, je prechod od *Traktátu* k jazykovým hrám príťažlivý. Ale ak sa niekto chce filozofiu vedy zaoberať systematicky a so všetkými technickými podrobnosťami, myslím, že by Wittgensteina v radikálnom opustení traktátovskej teórie jazyka nasledovať nemal.

Príbeh opustenia traktátovskej teórie, o ktorom píše Peregrin, možno totiž chápať aj trochu inak. *Traktát* možno interpretovať ako tézu, že **celý jazyk funguje ako istý druh vedeckého jazyka**. Pritom je nepodstatné, či si vzťah tohto jazyka a sveta predstavujeme ako „krištáľovo priezračný“, alebo ako „koloidne matný“. Podstatné je to, že Wittgenstein pri rozpracovávaní tejto vize priniesol do hry **technické rozlíšenia**, pomocou ktorých vystihol celý rad aspektov fungovania jazyka vedy. Zásadný význam má rozlíšenie medzi schopnosťou jazyka mečo vyjadriť a jeho schopnosťou niečo len ukázať. Novopozitivistickú snahu redukovať všetky teoretické výrazy na empirické možno chápať ako snahu všetko vyjadriť. Ako ukazuje príklad kvantovej mechaniky, táto snaha neuspela. Wittgensteinova koncepcia, ktorá okrem explicitne vyjadriteľných aspektov (vo fyzike vyjadriť znamená merať) obsahuje aj aspekty, ktoré jazyk dokáže iba ukázať, ale ktoré nemožno vyjadriť, má tak bližšie k reálnemu fungovaniu jazyka vedy. Podobne pojmy ako *hranica sveta* zobrazeného jazykom, resp. *subjekt* umožňujú tematizovať aspekty, ktorých existenciu si väčšina koncepcií filozofie vedy ani neuvedomuje. Veľmi dôležité je aj to, že jednotlivé aspekty jazyka sú navzájom spojené do **celostnej koncepcie**. *Traktát* obsahuje koncepciu jazyka ako celku, ale tento celok nie je neurčitým nahromadením častí, ako je to v holistických koncepciách bežné. Traktátovská koncepcia celostnosti jazyka dobre vystihuje celostnosť, ako sa s ňou stretávame vo vede. Jazyk vedy nie je sieť, netvorí ho ani žiadne koncentrické kruhy, ako celostnosť jazyka zvyknú opisovať holisti. Celostnosť jazyka vedy je nepomerne zložitejšia a myslím, že pomocou pojmu *forma zobrazenia* sa Wittgensteinovi podarilo uchopiť práve **štruktúrálnu celostnosť**, charakteristickú pre jazyk vedy. Neskôr si Wittgenstein uvedomil, že obyčajný jazyk nefunguje ako jazyk vedy, preto koncepciu *Traktátu* opustil. Plne súhlasím s tým, že všetci, čo sa zaujímajú o filozofiu obyčajného jazyka, majú dobré dôvody ho nasledovať. Ale na druhej strane technické rozlíšenia a celostná koncepcia jazyka, ktoré Wittgenstein priniesol v *Traktáte*, sú cenné pre každého, kto sa chce zaoberať problémami filozofie vedy. Pripúšťam, že je nás s takýmto záľubami menšina, dokonca možno ide len o pár jednotlivcov, ale aspoň oni by podľa mňa Peregrinovu radu nemali nasledovať.

2. *Traktát* a teória tabuliek

Rovnako zarážajúca ako úvodná veta je aj pasáž, kde Peregrin objasňuje traktátovskú víziu ako predstavu, že „*jazyk môžeme prirovnať k akejsi komplexnej sústave mien*“, a následne ju opisuje ako pripevňovanie tabuliek na domy. Takto navodzuje pocit, že traktátovská koncepcia fungovania jazyka nejako súvisí s pripevňovaním tabuliek. Pritom už veta 1.1 *Traktátu* (*Svet je celkom faktov, nie vecí*) ukazuje, že s teóriou pripevňovania tabuliek to nie je až tak jasné. Peregrinov text tak opäť navodzuje predstavu, že ľudia zotrúvajúci v blízkosti traktátovskej teórie sú vyznávači pripevňovania tabuliek, ktorí si neuvedomujú komplikácie, ktoré Peregrin vtipne vymenúva. Ak sa pritom vrátíme k jazyku kvantovej mechaniky ako k jednému zo základných jazykov modernej vedy, je zrejme, že o nejakom pripevňovaní tabuliek na elektróny či fotóny nemôže byť ani reči. Jednak v dôsledku Heisenbergovho princípu neurčitosti nie je jasné, kam máme tabuľku umiestniť, keďže poloha elektrónu je určiteľná iba

neostro. S fotónom je to ešte horšie. lebo keby sa náhodou aj podarilo naň tabuľku pripevniť, nie je jasné, ako čítať nápis na tabuľke letiacej rýchlosťou svetla. V dôsledku kontrakcie dĺžky by bol totiž nápis na tabuľke zlisovaný do úsečky. Ak považujem viaceré aspekty traktátovskej koncepcie za stále aktuálne, nie je to kvôli Peregrinovým tabuľkám, ale skôr kvôli vete 1.1. Einstein v teórii relativity explicitne prešiel k pojmu *udalosti* ako základnej jednotky opisu fyzikálnej skutočnosti a aj Bohr dospel pri analýze dvojštrbinového experimentu k názoru, že v kvantovej mechanike je možné jednoznačne hovoriť len o tom, čo možno aspoň v princípe *merať*. Pojem udalosti, resp. merania je blízky tomu, čo v *Traktáte* figuruje ako fakt. Samozrejme, jazyk vedy pozostáva z výrazov, ktoré možno chápať ako mená. Tieto mená (napríklad „elektrón“, „homologická grupa“) si však rozhodne nemožno predstavovať ako tabuľky, ktoré vedci pripievňujú na elektróny či homologické grupy. Tvrdím, že *Traktát* je podnes príťažlivý práve tým, že jazyk chápe ako štruktúru tvorenú vetami, ktoré korešpondujú s faktami, a mená rovnako ako indivíduá sa rodia až ich rozkladom. Wittgenstein nikdy nepovedal, čo sú indivíduá jazyka, a v *Traktáte* nehovoril o žiadnych tabuľkách či domoch. *Traktát* nie je fundacionistická koncepcia, vychádzajúca z vopred danej základnej úrovne opisu (úrovne fixovanej tabuľkami). Práve naopak, *Traktát začína niekde uprostred*, pri faktoch, a až ich postupným rozkladom sa prepracúvame k čoraz jednoduchším entitám. Ten, kto pozná dejiny vedy, vie, že rozklad pôvodne nerozložiteľných prvkov je charakteristickou črtou vývinu modernej fyziky. Preto táto črta *Traktátu*, a nie lepenie tabuliek na indivíduá, robí *Traktát* stále aktuálnym. Vzťah pomenovania vo vede funguje cez fakty, cez experimenty, cez meranie. Až v procese analýzy experimentu, rozkladom experimentálnej situácie na jej prvky, sa veda postupne dostáva k elementom, ak vôbec niekedy túto úroveň dosiahne. *Otvorenosť analýzy*, ktorá je v ostrom protiklade s koncepciami vychádzajúcimi z predstavy, že už od počiatku presne vieme, čo sú indivíduá jazyka, je ďalším aspektom jazyka vedy, ktorý je v *Traktáte* verne zachytený.

3. Ak nie priezračnosť či tabuľky, tak čo teda?

V predošlých dvoch kapitolách som sa usiloval ukázať, že traktátovská koncepcia jazyka nie je príťažlivá ani kvôli údajnej priezračnosti, ani kvôli nejakým tabuľkám. Aj keď si uvedomujem, že traktátovskú koncepciu jazyka nemožno použiť pri analýze obvyčajného jazyka, keďže ten je nesporne bohatší a zložitejší, koncepcia *Traktátu* sa ukazuje ako veľmi užitočná vo filozofii vedy. Aj keď teda uznám *oprávnenosť Wittgensteinových motívov* na opustenie koncepcie *Traktátu* súvisiacich so snahou porozumieť fungovaniu obvyčajného jazyka, stále si myslím, že filozofia vedy (filozofia, ktorá sa usiluje o analýzu konkrétnych problémov, ako je napr. problém merania v kvantovej mechanike, problém deterministického chaosu v klasickej mechanike, otázka nevratnosti času v štatistickej fyzike a pod.) môže nájsť v *Traktáte* celý rad podnetov.

V kritike *Traktátu* som ochotný Wittgensteina sledovať ešte o jeden krok ďalej. Nielenže pripúšťam, že traktátovská koncepcia jazyka je na opis obvyčajného jazyka príručka, ale som presvedčený aj o tom, že určité aspekty traktátovskej teórie jazyka sú

obmedzujúce aj z hľadiska potrieb filozofie vedy. Preto súhlasím s opustením ortodoxnej traktátovskej koncepcie. Ide o *predpoklad existencie jediného jazyka*. Pluralita, ktorá tvorí jadro teórie jazykových hier, je dôležitá aj pre filozofiu vedy. Domnievam sa však, že dostatočnú dávku plurality možno zladit' so zachovaním celkového ducha traktátovskej koncepcie. Kým Wittgenstein kvôli pluralite jazykových hier opúšťa *Traktát*, je možné pokúsiť sa vniesť istú dávku plurality do samotnej traktátovskej koncepcie. Som presvedčený o tom, že vo vede máme do činenia s celým radom lokálnych jazykov. Klasická mechanika, hydrodynamika, teória poľa, termodynamika, kvantová mechanika, lineárna algebra, diferenciálna geometria, fraktálna geometria – to všetko sú teórie vytvárajúce jazyky s radom špecifických pravidiel. Namiesto hovorenia o jedinom jazyku, ako to robí Wittgenstein v *Traktáte*, môžeme hovoriť o celom rade jazykov. Kvôli zohľadneniu tejto plurality netreba však prejsť hneď k teórii jazykových hier. Práve naopak, pre každý z týchto jazykov možno zachovať odlišenie *ukázania* a *vyjadrenia*, ako aj kategórie *forma zobrazenia* či *hranica sveta*. Som presvedčený o tom, že možno akceptovať pluralitu jazykov, a pritom každý konkrétny jazyk analyzovať v duchu traktátovskej teórie. Jazyky spomínaných vedeckých teórií tvoria *fragmenty vnorené do obyčajného jazyka*. V jazykoch vedeckých disciplín neexistujú prostriedky na formulovanie otázok, nemožno v nich formulovať návrhy, nemožno v nich vyjadrovať hodnotové súdy. To všetko príslušné fragmenty čerpajú z prirodzeného jazyka, do ktorého sú vnorené. Odhliadnuc od týchto aspektov je však s nimi spojený celý rad špecifických problémov, na riešenie ktorých sa zdá traktátovská teória jazyka ako primeraná. Umožňuje pomerne presne opísať rozdiely medzi vývinovými štádiami určitej disciplíny (pozri [1]), ako aj ozrejmiť pozoruhodné analógie existujúce vo vývine rôznych disciplín (pozri [2]). Netvrdím, že epistemologické otázky geometrie, algebry či mechaniky musia všetkých zaujímať, ale domnievam sa, že tí, ktorých zaujímajú, majú dobré dôvody na to, aby nepočúvli radu J. Peregrina a nenásledovali Wittgensteina v opustení traktátovskej teórie jazyka.

LITERATÚRA

- [1] KVASZ, Ladislav (1998) History of Geometry and the Development of the Form of its Language In. *Synthese* Vol. 116. 141-186
- [2] KVASZ, Ladislav (2003): Foundations of formal epistemology. Vyjde v **Foundations of the Formal Sciences IV**, ed Benedikt Lowe, Volker Peckhaus a Thoralf Räsch, Kluwer.
- [3] PEREGRIN, Jaroslav (2002) Proč Wittgenstein opustil traktátovskou teórii jazyka, a proč bychom jej měli následovat. In. *Organon F*, Vol. 9, Príloha s. 14-22.
- [4] Wittgenstein, L. (1921) **Tractatus logico-philosophicus** Frankfurt am Main: Suhrkamp 1964.

Tento príspevok vznikol na KH-FMFI-UK ako súčasť grantového projektu číslo 1/0223/03